

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Boeken

Lacan in fragmenten

Bespreking van N. Kok en K. Nuijten (red.) (1996), *In dialoog met Lacan. Psychoanalytische, filosofische en literatuurtheoretische beschouwingen*. Boom, Amsterdam/Meppel. ISBN 90-5352-265-5, 244 pagina's, prijs: f 39,50.

Patrick Vandermeersch

Zelden heb ik mij méér als een in Nederland wonende Belg ervaren, dan bij het recenseren van dit boek over Lacan. Blijkbaar ben ik niet de enige die deze cultuurkloof heeft aangevoeld. Heel wat auteurs beginnen hun artikel in deze bundel met erop te wijzen hoe enorm verschillend de Lacanreceptie in België en in Nederland is. Terwijl de naam Lacan in Nederland bijna steeds wrevel en onberedeneerde afwijzing uitlokt, zijn een aantal grondprincipes van het lacaniaanse denken reeds enkele decennia in België ruim verspreid.

'De Nederlanders kunnen geen Frans meer lezen, maar omwille van hun zucht naar symbiose met Amerika zullen zij over de oceaan Lacan op den duur opnieuw ontdekken!', zo probeerde een vriend mij te troosten. Het is de vraag of het wel dezelfde Lacan zal zijn als degene die meer in het zuiden bekend is. In Amerika (ik bedoel: de Verenigde Staten) worden Lacans teksten via letterenfaculteiten ontdekt en zij worden er als theorie binnen het deconstructiedenken en het feminisme gebruikt. In het grootste gedeelte van Amerika (ik bedoel: niet de Verenigde Staten), dat net als grote delen van Europa een Romaanse cultuur heeft, verwijst de naam Lacan echter niet alleen naar een theorie die gevat zit in cryptische en esoterische teksten – dat óók – maar naar een brede, op de klinische praktijk gerichte stroming binnen het psychoanalytische en zelfs psychiatrische denken.

De redacteuren van dit boek beseffen overigens

goed dat de invloed van Lacan op de klinische praktijk er onderbelicht in blijft. In hun inleiding wijzen zij dan ook op het voorbeeld van het centrum '388' in Québec, maar dit zou de indruk kunnen wekken dat het slechts om één zeldzaam exoticum gaat. Dat is niet zo.

Het is daarom de vraag wat men van Lacan kan vatten wanneer men enkel uitgaat van zijn teksten, zonder dat men ze leest als de echo van een optreden op een bepaald kritisch moment in de geschiedenis van de psychoanalyse en ze loskoppelt van toen acute klinische en ethische vragen. Van Lacans teksten geldt overigens goeddeels dat zijn naam er weliswaar boven prijkt, maar dat zij transcripties van een vaak woelig live gebeuren zijn. Over de wijze waarop het gesproken woord van de 'Séminaires' in druk mag verschijnen waakt daarenboven Lacans schoonzoon Jacques-Alain Miller, die zwaar aan een door hem bepaalde orthodoxie tilt en – zoals ik het zelf uit de vergelijking met vroegere, niet-geautoriseerde transcripties kon opmaken – zonder schroom de tekst aan deze orthodoxie aanpast. Voor wie zich op de tekstuitgave moet verlaten, is er overigens een bijkomende moeilijkheid: er is een groot gat in wat tot nog toe verschenen is. Wij beschikken over de meeste Séminaires uit de periode 1953-1964, maar uit de periode nadien zijn er slechts twee beschikbaar. Het is dus moeilijk om op de basis van deze teksten de evolutie in Lacans denken te traceren. Dit geldt uiteraard nog meer voor wie zich op de Engelse vertalingen moet verlaten. Daarenboven is er intussen een receptieproces op gang gekomen dat zo getekend is door een eigen logica, dat het reeds cryptische taalgebruik in deze Séminaires bij heel wat buitenstaanders de indruk van volledige esoterie moet wekken.

Jammer, want op die wijze dreigt men zich blind te staren op een kleurrijk personage – of er de schouders voor op te halen – en voorbij te gaan aan zijn betekenis op een cruciaal punt in

de geschiedenis van de psychoanalytische beweging. Lacan behoort net als M. Klein (met wie hij aanvankelijk bondgenootschap zocht tegen A. Freud) tot de generatie analytici die na de oorlog de aandacht richtten op het preoedipale (het 'pregenitale', in lacaniaanse termen). Van meet af aan was voor hem de separatie van de moeder een centraal punt, maar deze separatie legde hij, in tegenstelling tot de kleinianen, niet in een dialectiek die enkel de moeder betreft, maar in het gefascineerd worden door de seksuele differentie (de idealisatie van de fallus) en in het zich wenden tot de vader als symbolisch personage. Lang voor M. Mahler in de Angelsaksische wereld de separatiefase op haar naam zou schrijven, had Lacan een meer coherente, complete en allesbehalve cryptische theorie klaar. A. Mooij legt daar terecht de nadruk op, en wie betwijfelt dat dit de theorie was waarmee Lacan reeds in de jaren vijftig werd geïdentificeerd, leze er maar een onverdachte getuige van het eerste uur op na, M. Foucaults *Le «non» du père* uit 1962 bijvoorbeeld (heruitgegeven in *Dits et Écrits*, vol 1, Parijs, Gallimard, 1994, p. 199). Verder heeft Lacan zinnige kritiek geleverd op de opleiding tot analyticus – zij het dat zijn eigen oplossing met de *pas-se* (het feit dat men zijn eigen vraag om als volwaardig lid erkend te worden, bij monde van andere analysanten aan een jury moest overbrengen) tot een radicale impasse heeft geleid – en was hij er zeer vroeg bij om te stellen dat een analyse niet dient om homo's om te turnen tot hetero's (wat de Amerikanen hem verweeten). Verder was hij ook diegene die tegen de egopsychologen stelde: 'Terug naar Freud!' iets dat men inderdaad steeds weer moet herhalen. Eigenlijk moet je deze achtergronden kennen om de interventies van Lacan in de bewogen geschiedenis van de psychoanalyse te begrijpen. Je voelt dan ook een groot verschil tussen de auteurs die in dit boek aan deze zogenaamde 'dialoog' met Lacan hebben meegewerkt. De jongere auteurs hebben net Lacan ontdekt en schrijven vanuit hun contact met wat zij in de onder zijn naam gepubliceerde teksten hebben gelezen. Anderen behoren tot de generatie die haar psychoanalytische vorming heeft gekregen in de Belgische School voor Psychoanalyse, maar niet meer de beroering heeft meegemaakt

toen deze weigerde de dogmatische, strikt lacaniaanse lijn te volgen in verband met de *pas-se*, noch de opheffing door Lacan van zijn eigen School in 1979-80. Hun belangstelling voor het seminarie over de ethiek is ingegeven door hun huidige vragen over ethiek. Nog weer andere auteurs hebben, soms van zeer dichtbij, persoonlijk meegemaakt wat er onder de invloed van Lacan in de psychoanalytische wereld is gebeurd, met het interessante maar ook met de schaduwzijden vandien. De verschillende achtergronden van waaruit er geschreven wordt, maken het de lezer niet gemakkelijk, hoe interessant een aantal van de hier opgenomen artikelen ook mogen zijn. Wat komt er in dit boek dan wel aan bod? In essentie drie thema's: het Ik, het onderscheid symbolisch-imaginair-reëel en een reflectie op Lacans *Séminaire* over de ethiek uit 1959-1960. Om met het eerste te beginnen: het belangrijke artikel van A. Vergote over het onbewuste subject bij Lacan is eigenlijk een reflectie op het onderliggende mensbeeld, dat tot een aantal interessante vernieuwingen maar ook tot ontsporingen in de wijze van analyseren en het omgaan met de overdracht heeft geleid. Vergote stelt dat Freud met zijn narcismetheorie er niet in slaagde de relatie tot de andere te verhelderen. Lacans inzicht dat het Ik alleen maar ontstaat vanuit de relatie tot de andere en de culturele ordening waarin deze andere verschijnt (*le nom du père*) doorbrak deze impasse. Wie de rest van Vergotes werk kent, weet hoezeer het belang dat Lacan aan de vader toekende voor het voltrekken van de separatie van de moeder hem is bijgebleven. Hij wijst er niettemin op dat de wijze waarop Lacan het subject via de ander laat ontstaan, en de perceptie van die ander als ander dan weer van de symbolische orde en de taal laat afhangen, dit subject uiteindelijk oplost tot een bijna onbelangrijk bijproduct van een autonome cultuurorde. Vergote pleit voor een terugkeer naar Freud, met het meenemen van Lacans kritiek. Ik denk dat hij gelijk heeft, en dat Freud zelf ons overigens een hint geeft, tenminste als wij de term 'narcisme' niet gelijkstellen met vragen over *basic trust* en *good-enough-mothering*, hoe waardevol deze problematiek op zich ook mag zijn. De originele freudiaanse betekenis is dat men in

het narcisme zichzelf bemint als was men een ander, maar wel van hetzelfde geslacht. Laten wij het niet vergeten: Narcissus wil niet geknuffeld worden door een moederfiguur, maar probeert, hopeloos verliefd, het beeld van een andere te kussen, zonder te weten dat het om zijn spiegelbeeld gaat.

Op een puur filosofisch niveau gaat het artikel van R. Bernet over het Ik in de mate waarin het onbewust kan zijn. Hoe kan het bewustzijn weet hebben van een onbewuste, zonder dit onbewuste op te nemen in het bewustzijn of, omgekeerd, zichzelf in dit onbewuste te verliezen? Wie het probleem poogt op te lossen door steeds verder op de relatie tussen de voorstelling en het afwezige object door te gaan, geraakt er volgens Bernet niet uit. Het model van de herinnering, waarover E. Husserl diepgaand heeft gereflecteerd, lijkt hem een meer beloftevolle weg. De conclusie lijkt te zijn: het is door de herinnering dat wij een Ik worden, maar tegelijk is het ook door de herinnering dat een deel van ons Ik onbewust is.

Naast het thema van het Ik, komt dit van het onderscheid tussen het Symbolische, het Imaginaire en het Reële in verschillende andere artikelen aan bod. Mooij zet deze centrale lacaniaanse begrippen helder en kernachtig neer, en wijst er terecht op hoezeer die met elkaar verbonden zijn. Strikt genomen bestaat het Imaginaire niet zonder het Symbolische, en het Symbolische zou onbestaand zijn indien het op zichzelf stond en geen structuur gaf aan het Imaginaire. Dat is iets waarvan ik mij herinner hoezeer het mij tijdens mijn vorming tot analyticus ingedramd werd. Nu weet ik wel dat er binnen lacaniaanse kringen heel vaak wordt gedaan alsof het tegendeel waar is, en daar komt het bijna als ethische plicht voor om zich als analyticus of analysant puur door het Symbolische te laten grijpen. H. Hillenaar wijst erop dat Lacan eigenlijk bijna uitsluitend geïnteresseerd was in teksten waar de beeldende inhoud en de uitnodiging om zich in een verhaal in te leven tot een minimum werden beperkt. Het werd voor hem slechts interessant wanneer de taal als taal prominent aanwezig was en er virtuoos met onverwachte woordcombinaties werd gespeeld, want dat illustreerde zijn theorie. M. Grisel wijst op hetzelfde

wanneer hij een schets geeft van de wijze waarop R. Barthes zich door Lacan liet inspireren. Twee auteurs gaan dan in op de Amerikaanse receptie van het lacaniaanse onderscheid tussen het Imaginaire en het Symbolische. M. Bal beschrijft hoe Kaja Silverman zich in haar film-analyses door Lacans begrip van de symbolische orde liet inspireren om op het belang van *the gaze* te wijzen, de voorgebakken wijze van kijken waarbinnen de toeschouwer wordt geplaatst. K. Nuijten wijst op het feit dat N. Holland, die scherpe kritiek op Lacan spuit, eigenlijk niets van hem begrepen heeft. In deze rij artikelen die het Imaginaire en het Symbolische tot thema nemen, verdient dit van N. Kok, *Lacan, perversie en literatuur*, een aparte vermelding. Hier voelen wij namelijk bijna tastbaar hoe het de klinische praktijk was die Lacan tot bepaalde theoretische inzichten bracht. Eerst wordt een vaak voorkomende taalverwarring uit de weg geruimd door helder het onderscheid te beschrijven tussen een pervers fantasma (wat iedere normale neuroticus heeft) en de perverse structuur van de eigenlijke pervert (die het desnoods zonder pervers fantasma kan stellen). Na een uiterst knappe schets van het Oedipuscomplex volgens Lacan (lees in ieder geval die éne halve pagina: p. 175), mondt het artikel dan uit in een verder uit te werken inzicht waarom het voor de pervert zo belangrijk is op een bepaalde wijze met de taal te spelen, en met name een 'draaimolendiscours' te hanteren, waarbij de tekst als het ware geen progressie kent. Een artikel dat absoluut om een vervolg vraagt.

Drie auteurs laten zich inspireren door Lacans *Séminaire* over de ethiek uit 1959-60. Hierin gaat Lacan uitvoerig in op de weigering van Antigone om aan de staatswet, vertegenwoordigd door Kreoon, te gehoorzamen: ook al heeft die het verboden, zij zal toch haar broer begraven. Dit gegeven uit de Griekse tragedie is voor Lacan de gelegenheid om in debat te gaan met Kant en het wezen van de ethiek te peilen. In dit *Séminaire* komt uitvoerig het feit ter sprake dat er een diepere laag in het verlangen is dan het zich laten normeren door het gezagsvol woord van een ander, namelijk de drang om zich te hechten aan een absoluut en allesbepalend object. Wie zich in deze thematiek wil verdie-

pen, kan het beste beginnen met het derde artikel, dat van Ph. Van Haute. Glashelder wordt daar uiteengezet wat volgens Lacan 'het ding' is, die allereerste bron van hechting waar wij heimwee naar hebben maar die wij niet meer rechtstreeks kunnen aanduiden. De woorden hebben immers een onoverbrugbare kloof geslagen tussen die eerste hechting en de wijze waarop wij ons tegenwoordig aan zinvolle zaken hechten. Men kan zijn drang tot die onmogelijke vereniging volgens Van Haute sublimeren in de kunst: het kunstwerk stelt het oerobject in zekere zin present, zonder dat men er door vernietigd wordt. P. Moyaert legt een ander accent in diezelfde tekst. Voor hem is de mystiek, waarin men zich wel degelijk masochistisch onderwerpt aan het oerobject, het wezen van de sublimatie. Voortbouwend op de interpretatie die hij in zijn boek *Ethiek en sublimatie* (Nijmegen, SUN, 1994) aan dit Séminaire gaf, gaat hij in op de ervaring van het medelijden, die diepgrijpende ervaring die zich niet van haar stuk laat brengen door ethische verantwoordiging over het mogelijke wangedrag van diegene met wie men medelijdt. Wijst ook dit gegeven wellicht op het feit dat het masochisme één van onze diepste drijfveren is? Mooij gooit het dan weer over een andere boeg en vraagt zich af of Lacan de term ethiek wel op dezelfde wijze gebruikt als Kant. Hij zoekt dan wat wij uit het Séminaire kunnen halen als wij deze term volgens ons gewone taalgebruik opvatten, namelijk als het respecteren van leefregels. Wij komen dan uit bij de stelling dat wij ons verlangen in zijn singulariteit moeten durven uitleven, en dat veronderstelt precies dat wij ons niet laten verpletteren door het object, maar omgekeerd dankzij de wet de nodige afstand kunnen nemen van het object. Tot besluit: men vindt in dit boek wel heel wat interessante artikelen, maar zij zijn vanuit zo verschillende standpunten ten aanzien van Lacan geschreven dat zijn figuur voor de lezer nadien verwarrender moet zijn dan tevoren. Daarbij maakt de huidige trendy wijze van citeren het deze lezer extra moeilijk. Wanneer '(Lacan 1975a)' eigenlijk verwijst naar een Séminaire uit 1972-73 (*Encore*) en '(Lacan 1991)' naar een Séminaire uit 1960-62 (*Le transfert*), hoe kun je dan nog enige chronologie in je

hoofd houden betreffende de in 1981 gestorven auteur? Hoe men het aandurft die op zich al onzalige wijze van citeren over te nemen in een boek dat geïnspireerd is door de psychoanalyse, waarin men er (over de scholen heen, hoop ik) toch van overtuigd is hoe belangrijk het is het verleden helder op een rij te krijgen, is mij een volledig raadsel.

Prof. dr. P. Vandermeersch kreeg zijn vorming tot analyticus in de Belgische School voor Psychoanalyse. Hij is hoogleraar godsdienstpsychologie aan de Faculteit der Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen.

De Schaduw van de Dood

Bespreking van: A. Ladan & H. Groen-Prakken (Red.) (1997), *Kinderen en de dood*. Reeks Nederlands Psychoanalytisch Instituut. Van Gorcum, Assen. ISBN 90-232-3170-8, 101 pagina's, prijs: f 29,90

Wilfried Smis

Niet alleen volwassenen, maar ook kinderen worden soms met de dood geconfronteerd. Het is bekend hoe ze soms begrafenisrituelen aanwenden om afscheid te nemen van een geliefd huisdier of een gevonden vogel. Ze voelen verdriet rond het verlies van verre verwanten of grootouders, maar troosten zich met de gedachte dat die al oud zijn. Spontaan zien ze de dood niet als definitief. Vaak denken ze dat de overledenen na hun dood op een andere plaats huizen. Meestal is de dood voor kinderen niet erg traumatiserend. Ze ervaren hem niet als bedreigend voor het eigen bestaan. Na korte tijd kunnen ze het verlies een plaats geven. Heel anders is het wanneer een figuur sterft waarmee ze affectief heel sterk verbonden zijn. Dit zijn vooral de ouders, maar ook siblings. Het is treffend hoe vaak het verlies van een vertrouwde persoon in de anamnese van probleemkinderen naar voren komt. Op jonge leeftijd is een ouderfiguur, een broer of zus gestorven. Het valt in

deze gevallen vaak op hoe de andere gezinsleden het verdriet van het kind ontkennen. Volwassenen weten vaak geen raad met het verdriet van kinderen. Ze vinden het meestal normaal als het kind niet erg reageert op een sterfgeval in zijn nabije omgeving. Het kind beseft toch niet wat er gebeurd is, denkt men. Het is nog niet in staat hier gevoelens over te hebben. Ook in de psychoanalytische literatuur is het doodsthema bij kinderen niet of nauwelijks aanwezig. In 1975 publiceerde Frijling-Schreuder een bijdrage over dit thema. Later, in 1989, besprak Gerritsma de betekenis voor het kind van een gestorven broertje of zusje.

Voorliggend werk met de titel *Kinderen en de dood* neemt dit thema weer op. Het is de neerslag van een studiedag, in 1995 gehouden, door het Nederlands Psychoanalytisch Instituut. De krachten van de Instituten te Amsterdam en te Utrecht werden gebundeld. Naast vele activiteiten, wil dit instituut, onder de leiding van De Nobel, een boekenreeks uitbrengen. *Kinderen en de dood* vormt het eerste deel van deze reeks. Na de inleiding door de twee redacteurs, Groen-Prakken en Ladan, volgen acht verschillende bijdragen die elk een bepaald aspect van het thema belichten. Ze vertrekken vanuit de ervaring dat veel kinderen met gedrags- of leerproblemen, of volwassenen met onverklaarbare depressieve klachten, moeite hadden om een sterfgeval te verwerken. Ook stellen ze vast dat de reacties van kinderen op de dood door de volwassenen vaak niet of slecht begrepen worden.

In het eerste hoofdstuk stelt Ladan de centrale vraag, wanneer een kind verstandelijk en emotioneel in staat is om te begrijpen wat de dood is. De nieuwsgierigheid naar de dood is, volgens Ladan, nauw verbonden met deze naar de seksualiteit. Het is volgens hem belangrijk, elke vraag naar de dood serieus op te nemen. In het tweede hoofdstuk bespreekt Marcellis-Eerdmans de rol van de ouders bij het helpen verwerken van een sterfgeval. Wanneer verdriet of woede onvoldoende wordt herkend, dreigt er een 'gestagneerde rouw' te ontstaan en dit kan leiden tot een neurotische ontwikkeling. Voor de ouders zelf, die mede getroffen zijn, is het vaak moeilijk voldoende oog te hebben voor de noden van het kind.

De hoofdstukken drie tot en met zes zijn feitelijk behandelingsverslagen van respectievelijk Ubbels, Hauber, Kager-van Delden en De Witte. Bij lezing werd ik getroffen door de klinische wijsheid die uit elk van deze behandelingen naar voren komt. Aangrijpend en zeer eerlijk is het verhaal van De Witte die een negenjarige jongen in behandeling krijgt en, wanneer deze zich sterk aan hem gehecht heeft, zelf ernstig ziek wordt. De jongen wordt volledig ingelicht. Zo verschuift de vraagstelling naar de implicaties van een langdurige therapieonderbreking en de betekenis voor het kind van de doodsb bedreiging van zijn therapeut.

In hoofdstuk zeven gaat Groen-Prakken in op de risico's die een vervangkind in zijn ontwikkeling loopt.

In het achtste en laatste hoofdstuk stelt Gerritsma de vraag of kinderen echt kunnen rouwen. Haar antwoord is dat dit op verschillende leeftijden anders verloopt.

Ik vond dit een boeiend en rijk gestoffeerd boek. Het is goed theoretisch onderbouwd, maar geen vlucht in de theorie. Met andere woorden: de klinische realiteit is er zeer goed in herkenbaar. De lezing ervan heeft mij tot nadenken aangezet. Therapiefragmenten van een ruim aantal kinderen kwamen ons hierbij regelmatig voor de geest. Het doodsthema was er vaak in aanwezig in de vorm van bedreiging, agressie of afweer van de eigen angst. Elke therapeut zal zich bij lezing van dit boek de vraag stellen of hij het echte verdriet van het kind voldoende heeft herkend en beluisterd.

Literatuur

Frijling-Schreuder, E.C.M. (1975), *Het kind en de dood*. In: *Kind en Volwassene*. Van Gorcum, Assen, p. 210-216.

Gerritsma, H. (1989), *Peter Pan bijvoorbeeld: De betekenis van de dood van een broertje of zusje*. In: I. Mettrop-Wurster (Red.), *Broers en zussen*. Boom, Amsterdam/Meppel, p. 30-43.

Dr. W. Smis is psycholoog, psychoanalytisch kindertherapeut en lid van de Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Therapie. Hij is werkzaam in het Westvlaams Observatie- en Therapeutisch Centrum te Brugge (B.).